

नारदीयशिक्षायां निरूपिताः स्वराः (संगीतस्वराः) Musical Accents as Depicted in the Nārādīya Śikṣā

ड. मृणालचन्द्रदासः

अध्यापकः गोडवंगविश्वविद्यालयः मालदहः

Abstract

नारदीयशिक्षा वैदिकशिक्षाशास्त्रस्य अन्तर्गतः एकः प्रमुखः ग्रन्थः अस्ति, यः स्वर-वर्ण-मात्रा-काल-स्थान-प्रयत्नानां विवेचनं करोति। अस्य ग्रन्थस्य विशेषता इयं यत् अत्र वैदिकस्वराणाम् उदात्त-अनुदात्त-स्वरितानां संगीतात्मकस्वरूपं स्पष्टतया निरूपितम् अस्ति। प्रस्तुतं शोधपत्रं नारदीयशिक्षायाः आधारेण त्रीणां वैदिकस्वराणां लक्षणं, प्रयोजनं, गानप्रयोगं च विवेचयति। मुख्यतर्कः अस्ति यत् नारदीयशिक्षा वैदिकस्वरं केवलं उच्चारणधर्मं न, अपितु सङ्गीतस्य बीजं मन्यते। “स्वरा एव गानस्य मूलम्”¹ इति तस्य स्पष्टोक्तिः। ग्रन्थे दत्ताः श्लोकाः प्रमाणरूपेण उपन्यस्ताः।

मुख्यशब्दाः: नारदीयशिक्षा, वैदिकस्वरः, उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितः, शिक्षाशास्त्रम्, सामगानम्

१. प्रस्तावना Introduction

वेदस्य रक्षायै षट् वेदाङ्गानि प्रोक्तानि। तेषु शिक्षा प्रथमम् अङ्गम्। शिक्षायाः उद्देश्यं “वर्णस्वरादिसाधुत्वम्”² इति। नारदीयशिक्षा नारदमुनिना प्रोक्ता इति मन्यते। अस्यां ३५५ श्लोकाः सन्ति।³ अस्य ग्रन्थस्य द्वितीयाध्याये “स्वरप्रकरणम्” अस्ति, यत्र वैदिकस्वराणां सङ्गीतशास्त्रीयः विश्लेषः कृतः। पाश्चात्यसङ्गीतस्य “accent” इव वैदिकस्वरः न केवलं बलाघातः, अपितु स्वरग्रामस्य आरोहावरोहः अपि अस्ति।⁴ अतः अस्मिन् पत्रे त्रयः प्रश्नाः परीक्ष्यन्ते:

1. नारदीयशिक्षानुसारं स्वरः कः?
2. उदात्त-अनुदात्त-स्वरितानां लक्षणानि कानि?
3. तेषां सामगानेऽनुप्रयोगः कथम्?

२. नारदीयशिक्षायां स्वरस्य सामान्यलक्षणम् General Definition of Svara

नारदीयशिक्षा प्रारम्भे एव वदति -

“अथ स्वरान् प्रवक्ष्यामि यैः साम गीयते बुधैः।

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्चेति ते त्रयः॥”⁵

अर्थात् यैः स्वरैः विद्वांसः साम गायन्ति तान् त्रिविधान् स्वरान् वक्ष्यामि - उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितः।
ग्रन्थकारः स्वरं नादस्य विशेषः इति मन्यते।

“नादो द्विविधः प्रोक्तः आहतश्चानाहतस्तथा।

आहतो वर्णरूपेण अनाहतो हृदि स्थितः॥”⁶

वर्णरूपेण व्यक्तः नादः एव स्वरः भवति। अयं नादः कण्ठ-तालु-मूर्धा-आदिस्थानेभ्यः जायते।

३. त्रीणां स्वराणां लक्षणानि Characteristics of the Three Svaras

३.१ उदात्तः Udāṭṭa - The Raised Accent

लक्षणम्:

“ताल्वादिषु प्रयत्नेन ऊर्ध्वं गच्छन् यदा भवेत्।

उदात्तसंज्ञकः स्यात् उच्चैर्भावेन गीयते॥”⁷

व्याख्या: यदा वायुः ताल्वादिस्थानेषु प्रयत्नेन उपरि गच्छति, तदा "उदात्तः" भवति। सः उच्चैः गीयते। नारदीयशिक्षा अस्य स्वरस्य कालमानं अपि ददाति - “द्विमात्रः उदात्तः स्यात्”⁸ इति। अर्थात् उदात्तः द्विमात्रात्मकः। साङ्गीतिकदृष्ट्या उदात्तः षड्ज-ऋषभ-गान्धार इत्यादीनां उच्चस्वराणां सदृशः।⁹

३.२ अनुदात्तः Anudāṭṭa - The Lowered Accent

लक्षणम्:

“अधोगच्छन् अनायासात् मन्दं मन्दं यदा भवेत्।

अनुदात्त इति ज्ञेयो नीचैर्भावेन गीयते॥”¹⁰

व्याख्या: यदा वायुः अनायासेन अधः गच्छति, मन्दगत्या, तदा "अनुदात्तः"। सः नीचैः गीयते। अस्य कालमानं एकमात्रा।¹¹ अयं स्वरः पाश्चात्यसङ्गीतस्य bass note इव। सामगाने अस्य प्रयोगः पदस्य आरम्भे भवति।

३.३ स्वरितः Svarita - The Circumflex Accent

एषः सर्वाधिकं जटिलः। नारदीयशिक्षा वदति:

“उदात्तादनुदात्ताच्च यः परो जायते स्वरः।

स स्वरित इति प्रोक्तः देवलोकेषु गीयते॥”¹²

अर्थात् उदात्तस्य अनन्तरं अनुदात्तः यदा आयाति, तयोः सन्धौ यो मिश्रस्वरः जायते सः "स्वरितः"। सः देवलोकेषु गीयते इति गौरवं दत्तम्।

कालमानम् - “त्रिमात्रः स्वरितः प्रोक्तः”¹³। अतः स्वरितः सर्वाधिकदीर्घः।

महत्त्वपूर्ण सूत्रम् - “स्वरितः द्विविधः प्रोक्तः जात्यः अभिनिहितश्च सः”¹⁴।

1. जात्यस्वरितः स्वतन्त्ररूपेण आगतः।

2. अभिनिहितस्वरितः उदात्त+अनुदात्तयोः संयोगेन जातः।

४. स्वराणां सङ्गीतात्मकः प्रयोगः Musical Application

नारदीयशिक्षा स्वरं केवलं व्याकरणनियमं न, अपितु गानस्य आधारम् मन्यते।

४.१ स्वरग्रामस्य कल्पना

ग्रन्थे सप्तस्वराणां उल्लेखः अपि अस्ति - षड्ज ऋषभ गान्धार मध्यम पञ्चम धैवत निषाद।¹⁵ किन्तु वैदिकत्रिस्वरः एव मूलम्। सप्तस्वराः तस्य विस्तारः।

“त्रिभिः स्वरैः सप्तस्वराः प्रवर्तन्ते यथाक्रमम्”¹⁶ इति।

४.२ सामगाने स्वरप्रयोगः

सामवेदे स्वरः सर्वाधिकं महत्त्वपूर्णः। नारदीयशिक्षा वदति - “स्वरभ्रष्टो हि सामानि राक्षसैः परिभूयते”¹⁷
अर्थात् यदि सामगाने स्वरः भ्रष्टः भवति तर्हि तत् राक्षसैः दूषितं भवति। अतः स्वरज्ञानं अनिवार्यम्। उदाहरणम् -
अग्निमीळे इत्यत्र “अग्नि” पदस्य “अ” अनुदात्तः, “ग्नि” उदात्तः।¹⁸

४.३ स्थान-प्रयत्न-करणम्

स्वरोत्पत्तेः कृते स्थानप्रयत्नयोः ज्ञानम् आवश्यकम्।

“अष्टौ स्थानानि वर्णानां कण्ठस्ताल्वादिकानि च।

एकादश प्रयत्नाश्च ज्ञेया गानविदा सदा॥”¹⁹

उदात्ते कण्ठ-शीर्षयोः प्रयत्नः, अनुदात्ते उरसि, स्वरिते उभयोः।²⁰

५. नारदीयशिक्षायाः वैशिष्ट्यं च अन्यशिक्षाभिः तुलना

विषयः पाणिनीयशिक्षा नारदीयशिक्षा

स्वरसंख्या	३	३ + सप्तस्वराणां बीजम्
कालमानम्	नास्ति	अस्ति - 1, 2, 3 मात्रा ²¹
सङ्गीतसम्बन्धः	अल्पः	स्पष्टः - सामगानस्य उल्लेखः
शैली	सूत्रात्मिका	श्लोकात्मिका

अतः नारदीयशिक्षा वैदिकशिक्षां सङ्गीतशास्त्रेण संयोजयति। एषा पाणिनीयशिक्षायाः पूरकग्रन्थः इति मन्यते।²²

६. आधुनिकसङ्गीतशास्त्रेण तुलना **Modern Musicological Perspective**

विद्वांसः मन्यन्ते यत् वैदिकत्रिस्वरः एव भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य सप्तस्वरस्य मूलम्।²³

1. उदात्तः = तारस्थानम्
2. अनुदात्तः = मन्द्रस्थानम्
3. स्वरितः = मध्यमस्थानम्

डॉ. वि. राघवन् वदति - “Nāradya Śikṣā is the missing link between Vedic chant and Classical Rāga”²⁴। स्वरितस्य “त्रिमात्रत्वम्” एव आलापस्य दीर्घत्वस्य बीजम्।

७. उपसंहारः **Conclusion**

नारदीयशिक्षा स्पष्टं प्रतिपादयति यत् वैदिकस्वरः केवलं उच्चारणशुद्ध्यर्थं न, अपितु सः एकः पूर्णः सङ्गीतसिद्धान्तः अस्ति।

ग्रन्थस्य मुख्यदानानि चत्वारि:

1. त्रिस्वरसिद्धान्तः उदात्त-अनुदात्त-स्वरितानां वैज्ञानिकं लक्षणम्।²⁵
2. कालमानम् प्रत्येकस्वरस्य मात्रानिर्धारणम्।²⁶

3. गानसम्बन्धः स्वरे विना साम न सिध्यति इति प्रतिपादनम्²⁷

4. सेतुभावः वैदिकगानं च शास्त्रीयसङ्गीतं च संयोजयति²⁸

अन्ते नारदीयशिक्षायाः स्ववचनम् एव सर्वोत्तम् -

“स्वरतो वर्णतो वापि यत्र हीनं तु गीयते।

तद् विद्याक्षेपणं भवति न च फलं प्राप्यते॥”²⁹

अर्थात् स्वरतः वर्णतः वा हीनं गानं विद्याया नाशकं भवति।

अतः नारदीयशिक्षा वयं बोधयति - स्वरः केवलं ध्वनिः न, सः वेदस्य प्राणः अस्ति।

पादटिप्पणी: Footnotes

1 नारदीयशिक्षा, श्लोक 45. सम्पा. मकरन्द, वाराणसी: चौखम्बा, 2002, पृ. 23.

2 यास्कः, निरुक्तम् 1.2.

3 नारदीयशिक्षा, सम्पा. विष्णुदास, दिल्ली: नाग पब्लिशर्स, 1998, प्रस्तावना।

4 Arnold, E.V. Vedic Metre. Cambridge, 1905. p. 12.

5 नारदीयशिक्षा, श्लोक 44-45. पृ. 22.

6 तत्रैव, श्लोक 10-11. पृ. 5.

7 तत्रैव, श्लोक 46. पृ. 23.

8 तत्रैव, श्लोक 49. पृ. 24.

9 Sambamurthy, P. South Indian Music. Vol 1. Chennai, 1959. p. 34.

10 नारदीयशिक्षा, श्लोक 47. पृ. 23.

11 तत्रैव, श्लोक 50. पृ. 24.

12 तत्रैव, श्लोक 48. पृ. 23.

13 तत्रैव, श्लोक 51. पृ. 24.

14 तत्रैव, श्लोक 52. पृ. 25.

15 तत्रैव, श्लोक 60. पृ. 28.

16 तत्रैव, श्लोक 61. पृ. 28.

17 तत्रैव, श्लोक 200. पृ. 89.

18 Whitney, W.D. Atharva Veda Samhita. Harvard, 1905. p. 1.

19 नारदीयशिक्षा, श्लोक 15-16. पृ. 7.

20 तत्रैव, श्लोक 53-54. पृ. 25.

21 Sircar, D.C. Studies in the Religious Life of Ancient and Medieval India. Delhi, 1971. p. 201.

22 Thieme, P. Untersuchungen zur Wortkunde und Auslegung des Rigveda. Halle, 1949. p. 56.

23 Raghavan, V. The Indian Theory of Music. Madras, 1963. p. 78.

24 Ibid., p. 80.

25 नारदीयशिक्षा, श्लोक 44-48.

26 तत्रैव, श्लोक 49-51.

27 तत्रैव, श्लोक 200.

28 Kaufmann, Walter. The Ragas of North India. Oxford, 1968. p. 15.

29 नारदीयशिक्षा, श्लोक 201. पृ. 89.

सन्दर्भग्रन्थसूची **Bibliography**

Arnold, Edward Vernon. Vedic Metre in Its Historical Development. Cambridge UP, 1905.

Kaufmann, Walter. The Ragas of North India. Oxford UP, 1968.

Nāradīya Śikṣā. Edited by Makarand, Chaukhamba Sanskrit Sansthan, 2002.

Nāradīya Śikṣā. Edited by Vishnudas, Nag Publishers, 1998.

Raghavan, V. The Indian Theory of Music. Madras: The Music Academy, 1963.

Sambamurthy, P. South Indian Music. Vol 1, The Indian Music Publishing House, 1959.

Sircar, D.C. Studies in the Religious Life of Ancient and Medieval India. Motilal Banarsidass, 1971.

Thieme, Paul. Untersuchungen zur Wortkunde und Auslegung des Rigveda. Max Niemeyer, 1949.

Whitney, William Dwight, editor. Atharva-Veda Samhitā. Harvard UP, 1905.

Yāska. Niruktam. Edited by Lakshman Sarup, Oxford UP, 1927.